**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

МАКАРОВА МАРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 002.2(477 УКР) (0435)

Друкована книга XVI – XVIII ст. як фактор спадкоємності духовної культури України

26.00.01 – теорія та історія культури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата культурології

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана
в Київському національному університеті культури і мистецтв,
Міністерство культури і туризму України, м. Київ

Науковий керівник : кандидат педагогічних наук, професор
Медведєва Валентина Миколаївна,
Київський національний університет
культури і мистецтв, проректор

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор,
Горбаченко Тетяна Григорівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, провідний науковий
співробітник філософського факультету

кандидат мистецтвознавства
ст. науковий співробітник
Горенко Лариса Іванівна,
Державна академія керівних кадрів
культури і мистецтв, докторант

Захист відбудеться «17» жовтня 2008 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 у Київському національному університеті культури і мистецтв (01601, м. Київ, вул. Щорса, ауд. 209).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв (01601, м. Київ, вул. Щорса, 36).

Автореферат розісланий “17” вересня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Л.Г. Петрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У становленні, збереженні і трансляції духовних цінностей вітчизняної культури значна роль належить книзі. Писемність завжди суттєво розширювала можливості поширення і збереження духовної культури, а запровадження друкарства дало змогу залучати до культурного й політичного життя в Україні значно ширші верстви населення, сприяючи єдності розвитку культури різних регіонів України. Поширення друкарства стало складовою частиною національно-культурного та духовного відродження українського народу в останні десятиріччя XVI — першій половині XVII ст.. Публікація Біблії церковнослов'янською мовою 1581 року та поширення друкованої полемічної літератури, в якій дискутувалися питання церковного й етнічного поділу, були важливими факторами кристалізації елементів національної свідомості в тогочасному суспільстві.

Друкована книга, окрім свого функціонального призначення, започаткувала й новий етап в історії культури – розвиток мистецтва книгодрукування. Українські майстри вели пошуки нових засобів та форм як в організації друку, так і в оздобленні книг. Спроба реформувати церковнослов'янський кириличний шрифт, збагатити книги новими високохудожніми прикрасами, що поєднували елементи мистецтва Відродження з творчістю українських народних майстрів, свідчать про плідний розвиток друкарства в означений період.

Для України, як країни східноєвропейського регіону книжкова продукція мала свої особливості. Вона визначалася, з одного боку, значно нижчим, порівняно з Центральною і Західною Європою, рівнем видавничої справи, а з іншого, її винятковим значенням для українського народу як засобу духовної консолідації, особливо в умовах тривалої епохи бездержавності та роз'єднання українських земель.

У цей період розвиток друкарської справи зосереджувався в церковних та монастирських осередках. Особлива роль видавничих осередків збереглася з постанням Української козацької держави. Вважаючи на це, вивчення книгописання і книгодруку допомагає простежити інтеграційні процеси в українській культурі, у сприянні її поширенню та забезпеченню спадкоємності.

У вітчизняній науці є чимало праць загально історичного, філософського і культурологічного характеру з досліджуваної теми (О. Антоновича, М. Возняка, Т. Горбаченко, М. Грушевського, В. Микитася, О. Мишанича, М. Поповича, В. Смолія, Д. Степовика, К. Студинського, О. Толочко, І. Франка, В. Щурат, Н. Яковенко). Серед них історико-книгознавчі та мистецтвознавчі дослідження (М. Видашенко, Л. Дубровіної, Я. Запаска, Д. Зубрицького, Я. Ісаєвича, С. Кагамлик, Г. Ковальчук, Г. Логвиної, М. Максимович, С. Маслова, В. Микитася, І. Огієнка, І. Панькевича, А. Петрушевича, І. Свєнціцького, Д. Степовика, М. Тимошика, М. Шамрай, Ю. Яворського). Значний інтерес

становляють праці російських дослідників (Л. Гусєвої, А. Зьорнова, Г. Камєнєвої, І. Каратаєва, М. Кубанської-Попової, Ф. Максименка, Є. Немировського, А. Родоського, О. Сидорова, В. Сопікова, В. Ундольського).

Разом з тим, лишається чимало нез'ясованих питань. Зокрема, назріла потреба системно дослідити значення і роль друкованої книги в духовному житті українського народу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до державної комплексної програми Міністерства культури і туризму України: „Збереження та використання культурної спадщини на 2004 – 2010 рр.." від 20.04.2004 № 1692 – IV, програми ЮНЕСКО „Пам'ять світу" 1992р. згідно з цільовою комплексною програмою культурологічних досліджень Київського національного університету культури і мистецтв «Трансформаційні процеси в культурі та мистецтвах України (нормативно-реєстраційний № 0107U009539).

Тема дисертації затверджена Головною вченою радою Київського національного університету і мистецтв (протокол № 6 від 30.06.2006 р.).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку друкарства на українських землях (друга половина XVI ст.) до верхньої межі побутування стародруків в Україні (кінець XVIII ст.).

Джерельну базу дослідження становлять документи архівного фонду Києво-Печерської лаври, який хоча й досить активно опрацьовувався дослідниками, проте містить ще цілі пласти малодослідженого матеріалу, зокрема, документи, що репрезентують реєстри, каталоги видань та форми їх обліку, характер і обставини друкування окремих видань, шляхи їх поширення.

Основу дослідження склали також матеріали фондів ЦДІАК України: Ф.127 - Київської духовної консисторії; Ф.59 - Київської губернської канцелярії; Ф.118 - Васильківської прикордонної митниці; Ф.121 - Стайківської прикордонної митниці; Ф.739 - Колекції стародруків. Складовою джерельної бази дослідження є історико-статистичні описи Волинської, Чернігівської, Харківської та Полтавської єпархій, українських монастирів, музеїв –заповідників, що містять важливу інформацію про розповсюдження видань Києво-Печерської лаври в Україні. Маловідомі історико-статистичні описи окремих єпархій містять цінні відомості про надходження і зберігання книг, в тому числі й лаврського друку, в парафіяльних храмах і монастирських книгозбірнях різних регіонів України.

Об'єкт дослідження – книга і книжкова справа другої половини XVI - XVIII ст.

Предмет дослідження – розвиток і поширення друкованої книги другої половини XVI -XVIII ст. як фактор спадкоємності духовної культури в Україні.

Мета дисертації – на основі комплексного аналізу архівних документів, опублікованих джерел та аналізу розвитку книжкової справи визначити роль друкованої книги в розвитку й трансляції української духовної культури другої

половини XVI - XVIII ст.. Для досягнення поставленої мети слід було вирішити такі завдання:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати історико-культурні умови і тенденції розвитку української духовної культури другої половини XVI -XVIII ст.;
- проаналізувати особливості діяльності видавничих осередків XVI – XVIII ст., Києво–Печерської друкарні, окремих друкарських осередків на західноукраїнських та східноукраїнських землях;
- виявити книговидавничі контакти та способи співробітництва між окремими видавничими центрами на українських землях; шляхи і форми поширення книжкової продукції та особливості міграцій стародруків;
- дослідити особливості використання українських стародруків у богослужбовій практиці та науково-освітній діяльності;
- охарактеризувати значення друкарства для розвитку, поширення і забезпечення спадкоємності української духовної культури другої половини XVI -XVIII ст.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить система загальнонаукових і спеціальних методів дослідження: порівняльно-історичний, ретроспективний, системний, історико-хронологічний, метод моделювання. Метод книгознавчого аналізу грунтувався на трьох підходах: вивчення окремих, конкретних примірників книги; вивчення книжкового репертуару певного часу; вивчення книги як елементу певного книжкового зібрання.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що:

-проаналізовано історіографію проблеми, джерельну базу дослідження; до наукового обігу введено нові архівні джерела української духовної культури, зокрема матеріали візитацій окремих уніатських церков, тестаменти українських церковних діячів, з точки зору їх ретрансляції засобами книговидання;

- вперше здійснено статистичний та типологічний аналіз церковних, монастирських, приватних книгозбірень єпархій та окремих чернечих обителей;

-з'ясовано у процесі дослідження, що книжкова справа в Україні другої половини XVII - XVIII розвивалася у складних історико-культурних умовах, мала свою специфіку та особливості, які істотно відрізняли її від аналогічних процесів в країнах Західної та Центральної Європи. Це було викликано обставинами соціально економічного розвитку українських земель, рівень освіти та науки зумовили відносну вузькість українського книжкового ринку;

- досліджено діяльність видавничих осередків: Києво – Печерської друкарні як провідного центру українського книговидання на Лівобережній Україні; особливості видавничої діяльності друкарень на західноукраїнських землях в Острозі, Львові, Уневі та Почаєві; на східноукраїнських землях у Новгород – Сіверському, Чернігові;

- досліджено характерні умови книгообміну та співробітництва між друкарськими осередками, форми і види книжкової продукції, особливості поширення та використання стародруків в різних регіонах України, в тому числі серед населення різних християнських конфесій;

- з'ясовано роль українських стародруків у розвитку вітчизняної освіти і культури, процесах духовної консолідації українського народу, в забезпеченні потреб християнських церков; доведено, що українська друкована книга другої половини XVI-XVIII століть відіграла велику роль як чинник націєтворення, етнозбереження та національної консолідації.

Практичне значення роботи полягає, передусім, у тому, що матеріали і висновки дослідження можуть бути використані в навчальних курсах з дисциплін „Теорія та історія культури", „Історія української культури", "Книгознавство" і "Видавнича справа", зокрема для написання підручників і посібників з них; введення в науковий обіг важливих історико-книжкових джерел сприятиме розширенню форм гуманітарного знання.

Апробація роботи.

Основні результати і положення дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях, семінарах, серед них: «Книга и мировая цивилизация» (Москва, 2004); «Фундаментальні і прикладні дослідження рекреаційно - дозвіллєвої сфери в контексті євро інтеграційних процесів» (Київ, 2008); «Культура в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми» (Київ, 2008); щорічних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу, аспірантів, докторантів та студентів „Дні науки КНУКіМ (Київ, 2004, 2005, 2006, 2008).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у 5 одноосібних публікаціях автора в наукових фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження**.** Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації складає 170 сторінок, в тому числі текстової частини – 160 сторінок. Список використаних джерел і літератури включає 280 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обгрунтовано актуальність, наукову новизну, предмет і об'єкт дослідження, сформульовано його мету і завдання, методологічну основу, а також розкрито практичне значення результатів дисертації.

Перший розділ – **«Історіографія та джерельна база дослідження» -** містить аналіз стану наукової розробки проблеми та характеристику джерельної бази дослідження.

У підрозділі 1.1. – *Історіографія проблеми* – охарактеризовано стан наукової розробки проблеми у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Відзначено

перші книгознавчі дослідження Д. Зубрицького, М. Максимовича та А. Петрушевича.[1] У контексті літературознавчих студій дослідженням стародруків займалися І. Франко, К. Студинський, В. Щурат, М. Возняк. Основоположними для дисертаційного дослідження стали праці М. Грушевського («Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці», відповідні розділи «Історії України-Руси»[2]), його оцінка книговидання як вияв і чинник національного відродження. Важливими, з точки зору дослідження як методології, так і фактографії, виявилися праці І. Огієнка з історії української друкованої книги XVI – XVIII ст. за регіонами, зокрема в Галичині, на Волині, Київщині, Чернігівщині, Поділлі, на східноукраїнських землях[3], а також видатного книговидавця С. Маслова, який розкрив історію видавничих осередків за регіонами ("Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст.", 1924), праці І. Панькевича, І. Свєнціцького, В. Микитася[4], які досліджували побутування стародруків у Галичині та Закарпатті.

Історія українського друкарства знайшла відображення у спеціальних працях радянської доби, зокрема в історико-книгознавчій колективній праці "Книга і друкарство на Україні"[5], яка попри відносну тенденційність, має підсумковий характер. Чимало праць присвячено мистецтву оформлення стародруків і діяльності граверів-ілюстраторів книг – Г. Логвин, Д. Степовика, М. Видашенка та інших авторів. Як найважливіша подія в дослідженні друкованої книжності була сприйнята науковою громадськістю фундаментальна праця Я. Запаска та Я. Ісаєвича.[6] Культурологічний та історико-релігієзнавчий аспекти українського книгодрукування розглянуто у монографії Т. Горбаченко[7].

Слід зазначити, що у всіх вищеназваних дослідженнях майже не порушувалися питання щодо розповсюдження видань, способів і форм їх поширення, ролі окремих

---

[1] Зубрицький Д. Історичні дослідження про руcько-слов'янські друкарні в Галичині.- Л., 1836; Максимович М. Книжная старина южнорусская. – К.,1849; Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская Летопись с 1600-1700 год// Литературный сборник. – 1874. – С. 1-700; Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская Летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – Львов, 1887; Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская Летопись с 1772 г. до конца 1800 г. – Львов 1889.

[2] Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 6. - С. 437-441, 496-498; Т. 7. - С. 406-411; Т. 8, ч.2,. - С. 90-94.

[3] Огієнко І. Історія українського друкарства. - Т. 1, Львів, 1925; перевидання - Київ 1994.

[4] Свєнціцкий І. Початки книгопечатаня на землях України в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р.- Жовква 1924; Микитась В. Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. – Ужгород, 1961; Його ж.. Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму. – Ужгород, 1997.

[5] Книга і друкарство на Україні./За ред. П.М.Попова. - К.:Наукова думка, 1965. – 315; Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст.. – Львів, 1971; Максименко Ф. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках.- Львів, 1975;

[6] Запаско Я., Ісаєвич Я. "Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні". - Кн. 1, кн. 2, ч. 1-2. - Львів 1981-1984.

[7] Горбаченко Т. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі – України: Монографія.-К.:Видавничий дім „Академія", 2000.

видавничих осередків у процесі книгообміну українських земель. Водночас певна інформація щодо зазначених питань міститься в різних історико-культурознавчих виданнях, передусім у роботах О. Мишанича, В. Смолія, В. Микитася, О. Яковенка, О. Антоновича, М. Поповича та ін.[8]

Створення фундаментальної праці Я. Ісаєвичем[9] вивів дослідження книговидавничої справи в Україні на новий науковий рівень. Зокрема, важливими з погляду досліджуваної теми виявилися нові дані про обставини друку тих чи інших видань, про символіку текстів, значення використання в стародрукованих текстах "простої" української мови, зміст окремих монастирських і приватних книгозбірень.

Крім загальних праць з історії українського друкарства, в історичній, церковно-історичній і книгознавчій літературі існує також значний масив досліджень (на рівні як окремих монографій, так і публікацій у збірниках і часописах) про діяльність окремих видавничих осередків на західноукраїнських землях – Острозької, Львівської, Уневської, Почаївської друкарень, а також на території українських земель у складі Російської держави – Чернігівської і Новоросійської друкарень.[10] Окремо слід відзначити дослідження, присвячені історії Києво-Печерської друкарні, які активізувалися у зв'язку із святкуванням 950-літнього ювілею Києво-Печерської лаври у 2001 р. [11]

Значним внеском у вивчення кириличних стародруків стали книгознавчі праці російських вчених, починаючи від бібліографічних праць В. Сопікова, П.

---

[8]Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.- Львів: Видавництво Львівського університету, 1968; Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією.- К.,1978; Мишанич О. Література Закарпаття XVII-XVIIIстоліть. - К.:Наукова думка, 1964;

[9]Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип´якевича НАН України, 2002.

[10] Дубровський В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні, Київ 1928; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636).. – К., 1990; Мицько І., Стратій Я. Роль Острозького культурно-освітнього осередку в розвитку української духовної культури // Українське барокко. – К., 1993. – С. 154-156; Острозька Академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 1997; Гудзяк Б. Львівське братство і грецький Схід.// Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000; Булига О.С. Друкарня Почаївського Святоуспенського монастиря. Аналіз видань із збірки Рівненського краєзнавчого музею // Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи, Рівне 2000;

[11] Троцкий П. Типография Киево-Печерской лавры // Труды Киевской духовной академии. – 1865. - № 5,6; Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606-1616-1916). - Т.1. - К.,1916; Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури (Лаврський альманах. - Випуск 5.) - К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2001; Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври. - К.: 2001; Степовик Д.В. Історія Києво-Печерської лаври. - К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2001; Кагамлик С.Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури.XVII – XVIII ст.- К., 2005. – С. 188-261

Строєва, І. Сахарова і до сучасних досліджень А. Гусєвої, Т.Каменєвої та ін.[12] Цінними в контексті вивчення друкарської справи в Україні виявилися публікації у періодичних збірниках «Книга. Исследования и материалы» та «Федоровские чтения», у яких часто друкувалися і статті українських авторів. Стосовно польської книгознавчої літератури, що певною мірою торкається досліджуваної теми, слід назвати передусім фундаментальну працю К. Естрайхера "Bibliografia polska". Історія українського друкарства знайшла також своє відображення у працях О.Барнікотта і О.Сіммонса, вміщених в англійському книгознавчому часописі „Oxford Slavonic Papers".

Таким чином,створено значну кількість праць, в яких певною мірою розглядається досліджувана проблематика. Водночас їх огляд виявляє й чимало нез'ясованих питань. Зокрема, про шляхи і форми поширення книжкової продукції окремих видавничих осередків, особливості міграції стародруків в різних регіонах України, використання стародруків у богослужбовій практиці та науково-освітній діяльності.

У підрозділі 1.2 – *Характеристика джерельної бази* – викладено результати аналізу комплексу архівних та опублікованих матеріалів, що стали основою для вирішення завдань дисертації. Відзначено, що дослідження історії українського друкарства та його ролі у розвитку культури в Україні другої половини XVI – XVIII ст. дозволило опрацювати широке коло різнорідних джерел: передусім, друковану продукцію українських друкарень; збірки, каталоги та описи стародруків, маргінальні та інші записи на книгах, а також опубліковані й нововиявлені архівні матеріали, що стосуються видавничого процесу; візитаційні описи церков; історико-статистичні описи монастирських архівів та бібліотек, церковних установ.

Найважливішим джерелом для вивчення питання стала безпосередня книжкова продукція українських друкарень. Колекціонування стародруків з науковою метою розпочалося в Україні у другій чверті XIX ст. Київська археографічна комісія, створена 1843 р., започаткувала систематичний пошук стародавніх рукописів і книг. Діяльними збирачами українських стародруків були: І. Лукашевич, К. Свідзінський, А. Петрушевич та І. Свєнціцький. В результаті об'єднання створених у кінці XIX — на початку XX ст. колекцій сформувалися найбагатші в наш час зібрання українських рукописних книг та стародруків у державних бібліотеках і музеях України (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України,

[12] Строев П.М. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке... Ф.А. Толстова,. - Москва 1829. – С. 21-23; Ундольский В.М. Очерк славянорусской библиографии с... 1491 по 1864 г. – Москва, 1871. - Вып.1.; Каратаев И.П. Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами . – Т.. 1, Санкт-Петербург 1893; Каменева Т.Н., Гусева А.А. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. - Вып. 1. - Москва 1976; Гусева А.А., Каменева Т.Н., Полонская И.М. Каталог.. - Вып.2, ч.I. - Москва 1989), Гусева А.А., Полонская И.М.. Каталог... . - Вып. 2, ч. 2. - Москва 1990.

Національний історичний музей у Львові, Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка) та ін. Бібліографією українських, у тому числі й лаврських друків, займалися В. Сопіков, І. Каратаєв, В. Ундольський, А. Родоський, сучасні дослідники – Ф. Максименко, М. Кубанська-Попова, Л. Гусєва, Г. Камєнєва та ін. Найбільшим за повнотою є каталог, укладений Я. Запаском та Я. Ісаєвичем, які включили до свого видання стародруки не лише вітчизняних, а й зарубіжних архівів та книгосховищ.

У межах досліджуваної теми було звернено увагу на дослідження дарчих, маргінальних та інших записів на стародруках, приміток на полях книг, що є важливим джерелом інформації для вивчення шляхів і форм їх розповсюдження та використання. Свого часу, їх досліджували вчені Ю. Яворський, І. Панькевич, О. Мишанич, які на основі огляду книжкових зібрань Галичини й Закарпаття дійшли висновку про єдність культурного життя всіх українських земель. Незаперечну цінність має окреме дослідження М. Шамрай, присвячене маргіналіям у стародруках кириличного шрифту XV-XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.[13] Вивчення маргіналій виявляє шляхи, якими книги потрапили до тих чи тих книгозбірень, написи на книгах дають уявлення про рівень освіченості власників книг, їх сприймання користувачем, загалом – про рівень духовної культури тогочасного українського суспільства.

Важливим джерелом для дослідження стало вивчення малодосліджених актів візитацій уніатських церков та монастирів Правобережної та Західної України. Перші згадки щодо проведення візитацій в єпархіях Уніатської Церкви припадають на 30-ті роки XVII ст., але постійного і системного характеру вони набули з початку наступного, XVIII ст. Надзвичайно цінною є та частина візитаційних актів, що містить інформацію про наявність при храмах книг та богослужбової літератури. Якщо взяти до уваги визнаний наукою факт, що у XVIII ст. українські друкарні видавали майже виключно релігійну та богослужбову літературу, стає цілком зрозуміло, що більша частина книжкової продукції зосереджувалася якраз у церквах і монастирях. Тому аналіз візитаційних актів дає потенційну можливість ввести до наукового обігу новий фактичний матеріал з історії книжкової справи в Україні.

З'ясовано й те, що акти візитацій дають можливість ефективно досліджувати проблеми, що належать до суміжних площин історії книги та історії церкви. Мова йде передусім про використання в уніатських церквах та монастирях богослужбових книг, виданих у православних друкарнях України й Росії. Таким чином, дослідження візитаційних актів, передусім їх «розширених» версій, дає можливість дослідникам робити обгрунтовані висновки та узагальнення з широкого кола проблем, пов'язаних з історією книги в Україні: забезпечення церков богослужбовою літературою, тематика зазначених книг, міра поширення

[13] Шамрай М. Марганалії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2005.

видань окремих друкарень в різних регіонах України, організація книгообміну на українських землях.

Основу з базових архівних фондів, покладених в основу дослідження, є архівний фонд Києво-Печерської лаври, який хоча й досить активно опрацьовувався науковцями, проте, як виявилося, містить ще цілі пласти малодослідженого матеріалу. Такими є документи, що репрезентують видавничу діяльність Лаври: організація друкарського виробництва, реєстри, каталоги видань та інші форми їх обліку; обставини друку окремих видань, форми їх поширення.

В основу дослідження склали також матеріали інших фондів ЦДІАК України: Ф.127, Київська духовна консисторія; Ф.59, Київська губернська канцелярія; Ф.118, Васильківська прикордонна митниця; Ф.121, Стайківська прикордонна митниця; Ф.739, Колекція стародруків. Вивчення цих архівних джерел дозволяє уявити склад їх приватних бібіліотек. Високоосвічені вихідці з Києво-Могилянської академії, українські архієреї збирали у себе значні бібліотеки з "руських", польськомовних і латиномовних книг. Реєстри цих книг, що подавалися у складі загального опису їх майна, підтверджують: вище українське духовенство у своїй пастирській діяльності широко користувалося богослужбовими та іншими виданнями Печерської друкарні.

Важливе значення для дослідження даної теми мають архівні фонди Росії, особливо Ф.796 – Канцелярія Синоду. Зокрема, у фонді виявлено значний масив документів з історії Печерської друкарні та цензури її видань. Частину матеріалів фонду у 1868 – 1910 рр. було опубліковано як багатотомне видання – «Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св.Синода».– Т.1– 50.

Основу джерельної бази дослідження склали також історико-статистичні описи Волинської, Чернігівської, Харківської та Полтавської єпархій[14] і окремих українських монастирів, в яких зберігаються важливі відомості про розповсюдження видань печерського друку в Україні. Маловідомі історико-статистичні описи окремих єпархій дають цінні відомості про надходження і зберігання книг, в тому числі й лаврського друку, в парафіальних храмах і монастирських книгозбірнях різних регіонів України.

Для вивчення шляхів поширення книги важливим джерелом стали інвентарні описи книжкових зібрань XVII-XVIII ст. Серед них інвентарні книги, що належали міщанам Львова та Кам'янця, і збереглися у вигляді переліків книг, записаних як складова частина заповітів у міських актах; інвентарі описи книжкових збірок монастирів, братств, навчальних закладів, які значною мірою описані Я. Ісаєвичем;

[14] Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т.1-5. – Почаев,1880-1890; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч.1-7. – Чернигов, 1873-1874; Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд.1.-5. – М., 1852; Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). – Выпуск 1. – Полтава, 1901.

інвентарі бібліотек василіянських монастирів Галичини, укладені австрійськими урядовцями після секуляризації монастирського майна наприкінці XVIII ст.

Загалом наявна джерельна база дає можливість досягти поставленої мети - на основі комплексного аналізу опублікованих і нововиявлених архівних матеріалів та аналізу стародруків з'ясувати роль і місце друкованої книги другої половини XVI - XVIII ст.. у збереженні спадкоємності духовної культури України, розвитку друкарства.

У другому розділі – **Роль видавничих осередків на українських землях у збереженні української духовної культури –** розкрито загальні історичні умови та тенденції розвитку друкарства в другій половині XVI – XVIII ст., в основних рисах охарактеризовано типологію видань доби, а також досліджено особливості видавничої діяльності окремих друкарських осередків як на східноукраїнських, так і на західноукраїнських землях.

У підрозділі 2.1. – *Історичні умови і тенденції розвитку друкарства у другій половині XVI – XVIII ст.* – відзначено, що розвиток книжкової справи в Україні мав свою специфіку та особливості, які істотно відрізняли його від аналогічних процесів в країнах Західної та Центральної Європи. Це було зумовлено обставинами соціально-економічного розвитку українських земель. Входячи до складу польсько-литовської держави та відіграючи роль аграрного регіону європейського цивілізаційного простору, Україна виявилася поза тими процесами, що стимулювали активний розвиток книжкової справи в країнах Центральної та Східної Європи. За таких умов український книжковий ринок був надзвичайно вузьким порівняно з європейським, і це не в останню чергу пояснює той факт, що українські друкарні досить пізно вийшли на історичну арену. Повільний соціально-економічний розвиток, відсутність національної буржуазії, переважання в суспільних відносинах понять та звичаїв, запозичених з епохи пізнього феодалізму, призвели до того, що основним споживачем книжкової продукції в Україні була церква, навколо якої, в силу зазначених історичних обставин, гуртувалося не тільки релігійне, а й світське життя. Цілком природно, що з кінця XVI і до останніх десятиріч XVIII ст. більшість великих за обсягом книг, які виходили в світ значними тиражами, були передусім богослужбові тексти і молитовники, а також агіографічна література.

Тематика стародруків, їх поділ за жанрами відображають загальні тенденції розвитку української культури тогочасної доби. Не випадково перші видання в Україні мали літургійний, богословський та навчально-дидактичний характер, ознаки секуляризаційних процесів в українському друкарстві були дуже слабкими. В період 1586–1615 рр. літургійні видання та молитовники становили 13 % від кількості назв видань і 41 % їх загального обсягу. Велику частку друкованої продукції становили богословські (25,4 %) і релігійно-полемічні (13,3 %) твори, які служили ідеологічним обґрунтуванням суспільно-політичних та релігійних рухів і течій в тогочасній Україні. Характерно, що навчальна література становила лише

11 % загальної кількості публікацій і 12,5 % їх загального обсягу. В наступному тридцятиріччі (1616–1645 рр.) кількість літургійних видань зросла до 24 %, їх загальний обсяг — до 66,7 % переважно за рахунок зменшення обсягу навчальної літератури і полемічних творів.

Суто літературні публікації (вірші, програми п'єс, панегірики), а також окремі видання у сфері гуманітарних та природничих наук (тези диспутів, посібники з граматики, історії тощо), за невеликим винятком, виходили малими тиражами і призначалися для вузького кола читачів. Видавалися вони різними мовами — книжною українською, церковнослов'янською, але найчастіше польською або латинською. Специфіка українського книжкового ринку кінця XVI – XVIII ст. та особливості попиту на друковану продукцію вплинули на структуру видавничих підприємств в Україні досліджуваного історичного періоду. За формою власності тодішні друкарні в Україні поділялися на приватні, братські, єпископські, монастирські.

У дисертації зазначається, що за відсутності державної підтримки, низького (порівняно з країнами Західної та Центральної Європи) рівня освіти та науки, що зумовило відносну вузькість українського книжного ринку, економічно рентабельним було видавати переважно богослужбові книг та малоформатні псалтирів і молитовники для приватного вжитку.

У контексті дослідження особливостей діяльності окремих друкарських осередків підрозділ 2.2. – *Києво-Печерська друкарня як провідний центр українського книговидання* – присвячено Києво-Печерській друкарні як провідному центру українського книговидання. Вийшовши на історичну арену дещо пізніше за інші українські друкарні, вона мала матеріальну підтримку найбагатшої православної інституції – Києво-Печерської лаври, спиралася на військову силу козацтва та інтелектуальний потенціал як власне лаврських вчених, так і галичан, яких запросив для культурно-освітньої діяльності печерський архімандрит Єлисей Плетенецький. Це зумовило високу продуктивність Печерської друкарні: вже за перші 15 років її роботи (1616 – 1630 рр.) в ній було видруковано понад 30 дуже важливих творів як церковного, так і загальнонаукового характеру, що було, за словами М.Грушевського, більше, ніж дали всі інші друкарні України від свого започаткування до 1631 року.

Підкреслено, що з початку свого заснування і до 1718 р. друкарня Києво-Печерської лаври зберігала власну автономію, була самостійною у виборі й характері друкованих книг. На діяльності Печерської друкарні негативно позначився процес підпорядкування Української церкви Московському патріархату: з 1686 р. починаються постійні утиски лаврського книговидання. З 1718 року настає новий період в історії лаврського видавництва, що характеризується як період московської цензури. Курс російської духовної та світської влади, послідовно спрямовуваний на нівеляцію мовних та інших особливостей в імперії, позбавляв лаврські видання їх національного характеру і

самобутності, внаслідок чого у XVIII ст. практично були відсутні видання українською мовою.

Аналіз каталогу стародруків, упорядкованого Я. Запаском і Я. Ісаєвичем, дозволяє дійти висновку, що книговидання Київської лаврської друкарні складало значну частку валової продукції всіх українських друкарень, причому його питома вага була неоднаковою в різні періоди її діяльності. У XVII ст. Лавра видала 196 книг, що становило 25,8 % від усієї кількості видань в Україні і 45% від видань православних друкарень. У наступному, XVIII ст. питома вага лаврського книговидання в загальноукраїнській книжковій продукції (485 видань) значно зменшується і становить лише 14,2%, проте помітно зростає на фоні видавничої діяльності православних друкарень – до 74,5%.

Згідно із загальновизначеною для стародруків класифікацією, книжкову продукцію Києво-Печерської лаври можна систематизувати за тематикою (репертуар друку), за призначенням (релігійні і світські видання), за форматом (в аркуш, пів-аркуша, чверть-аркуша, у вісімку). Встановлено, що внаслідок указів російських властей, які змушували Лавру друкувати тільки богослужбові книги, попередньо звірені і ототожнені з виданнями московського друку, відбулося різке звуження репертуару лаврського книговидання. У XVIII ст. це були переважно передруки попередніх видань, або визначені за московськими зразками богослужбові твори. Якщо в XVII - на початку XVIII ст. друкарня видала близько 60 світських книг (панегірики, твори історичної та правової тематики, видання на замовлення державної влади, букварі і т.і.), то в означений період їх кількість становила 27 видань, з яких 12 - календарі). Водночас, завдяки високому технічному і матеріальному забезпеченню, друкарня Києво-Печерської лаври залишалася провідним центром книгодрукування і найпотужнішим видавничим осередком в Україні.

У підрозділі 2.3. – *Видавничі осередки на західноукраїнських землях-розкрито* особливості видавничої діяльності друкарень в Острозі, Львові, Уневі та Почаєві.

У діяльності Острозького видавничого осередку (1576 р. – поч. XVII ст.) виділяють період, що характеризується як „інтелектуальний спалах,” пов’язаний з випуском першої у світовій практиці повної Біблії церковно-слов’янською мовою (1581 р.). На сьогодні відомо 28 видань Острозької друкарні за весь час її існування загальним обсягом 1527 друкованих сторінок: з них 7 літургійних творів (28,9 % від всієї продукції), антикатолицька публіцистика (10 видань), навчальна література і богословські праці. За мовною ознакою видання можна розподілити так: 14 церковнослов’янською мовою, 6 – “руською” (тогочасною українською мовою), в 4-х – в основний церковнослов’янський текст додано українські статті, 1 видання - двомовне. Протягом півстолітнього періоду діяльності, Острозький культурно-освітній осередок сформував ціле покоління талановитих перекладачів, передусім з грецької мови. Якщо на початковому етапі існування осередку – в

період підготовки до видання Острозької Біблії – переклади й редагування здійснювали здебільшого приїжджі греки, то пізніше ці завдання успішно виконували місцеві,острозькі вихованці.

Іншим видавничим осередком на Волині, безпосередньо пов'язаним з Острозьким, був Дерманський монастир. Першим дерманським виданням вважають панегірик на смерть князя О. Острозького "Лямент дома Острожских…", яке датують січнем-лютим 1604 р. У лютому 1605 р. Дерманська друкарня видає лист-послання Александрійського патріарха Мелетія Пігаса до єпископа Іпатія Потія, перекладений з грецької на слов'янську мову Іовом Борецьким, на той час ще викладачем школи при Львівському братстві. Не вдалося виявити матеріалів про культурно-просвітницьку діяльність обителі,виданих після 1605 р., хоча до 30-х рр. XVII ст. Дерманський монастир ще відігравав роль ідеологічного православного центру.

1695 р. за спільної ініціативи львівських міщан та єпископа Гедеона Балабана було відкрито Львівську братську друкарню, що діяла протягом майже 200 років. Основні напрямки її видавничої діяльності впродовж цього часу зазнавали певних змін. Протягом перших 25 років своєї роботи друкарня призначалася не так для видання літургійних текстів, як для обслуговування освітньої і соціально-політичної діяльності братства. Протягом 1616 р. Львівська братська друкарня видала лише брошуру, а в 1617-1629 рр. не діяла взагалі. Впродовж 1630-1648 рр. основну увагу братство зосереджувало на підготовці й виданні перших львівських видань богослужбових книг, а з середини XVII до 40-х років XVIII ст. в основному обмежувалася їх передруками. Лише за період 1591-1722 рр. друкарня видала більше 138 найменувань книг, загальним накладом понад 160 тис. примірників. Львівська братська друкарня була одним із перших видавництв, яке поставило книжкову справу на комерційну основу. Значну частину видань братства становили навчальні книжки малого формату.

Подібну ситуацію спостерігаємо і в Унівській друкарні, започаткованій єпископом Арсенієм Желіброським. За час її діяльності (1646-1770), було видано близько 70 видань, серед них не було жодної книжки великого формату. Крім псалтирів і букварів, в Уневі друкували часослови, молитовники і акафісти малого формату. Таку специфіку репертуару можна пояснити тим, що керівництво друкарні усвідомлювало, що їй буде складно конкурувати з літургійними друками більших видавничих осередків — Києво-Печерської лаври і Львівського братства. Заслугою Уневської друкарні був і її внесок у публікацію богословських, катехитичних та релігійно-моралізаторських творів, переважно україномовних. Серед них – передрук київського видання «Виклад о церкві» Феодосія Софоновича, до якого в перекладі українською книжною мовою було включено «Житіє князя Володимира» (1670) та ін.

Найпотужнішою (після друкарні Києво-Печерського лаври) на українських землях діяла Почаївська друкарня. До XVIII ст. в ній було видано близько 250 книг

кириличним та близько 200 книг латинським шрифтом різними мовами. Богослужбова література, що у великій кількості видавалася у Почаївської друкарні, відзначалася високим поліграфічним рівнем, не поступаючись київським зразкам. Безсумнівною заслугою почаївського видавництва було те, що воно, як жодне інше, дбало про видання богословських та релігійно-моралізаторських книг, звертаючи особливу увагу на запити й потреби парафіяльного духовенства. Видавали в Почаєві й перекладну літературу, в тому числі слов'янський переклад творів Томи Кемпійського «Про наслідування Христа». У багатьох почаївських друках, особливо другої половини XVIII ст., застосовувалася українська мова, близька до народної. У Почаєві видавалася також підручники з природничих наук, польські переклади античних авторів, приймалися замовлення окремих польських письменників на друкування їхніх творів. Незважаючи на належність до унії, почаївські монахи у 80-х рр. XVIII ст. досить активно друкували літературу для старообрядців – на сьогодні дослідникам відомо від 30 до 40 старообрядницьких почаївських друків. Друкарня Почаївського монастиря видавала також матеріали, пов'язані з життям Василіянського Чину і його колегіумів. Обслуговували почаївські майстри і потреби Луцької єпархії, зокрема друкували єпископські листи і статути церковних братств. Таким чином, саме Почаївська друкарня починаючи з 30-х років XVII ст., стає найпотужнішим українським видавничим центром Правобережної та Західної України як за кількістю видань, так і за їх важливістю з точки зору подальшого релігійного, духовного та національного розвитку українського народу.

Підрозділ 2.4. – *Розвиток друкарства на східноукраїнських землях* – присвяченої діяльності започаткованої архієпископом Лазарем Барановичем друкарні у Новгород-Сіверську, перенесеної згодом до Чернігова.

У зв'язку з тим, що друкарня у Новгород-Сіверську була створена для забезпечення потреб у виданні творів її власника, вона мала свою специфіку, яка полягала у тому, що не менше двох третин всієї продукції становили авторські літературні твори, чого не було в жодній православній друкарні другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Серед 21 новгород-сіверського видання 14 були авторськими літературними творами: сім належали перу самого Лазаря Барановича, п'ять його приятелю Йоаникію Ґалятовському, по одному- Олександру Бучинському і Дмитрію Тупталу (Ростовському). Літургійно-навчальною була одна книжка (Псалтир), суто літургійною теж одна - Анфологіон.

Ця специфіка збереглася і з перенесенням у 1679 р. друкарні Лазаря Барановича до Чернігова. Так, за життя Лазаря Барановича (помер 1693 р.) у Чернігові було надруковано не менше 33 видань, з яких 19 — твори тогочасних українських авторів: п'ять самого Барановича, вісім — Йоаникія Ґалятовського (якого Баранович призначив ігуменом Чернігівського Єлецького монастиря), три — Дмитрія Туптала, по одному — Лаврентія Крщоновича, Стефана Яворського, Івана Величковського, Івана Богдановського, Івана Орновського. Якщо п'ять

останніх представлені лише як автори панегіриків, то Баранович опублікував не лише свої панегірики, а й польські релігійно-моралізаторські вірші та проповіді. Іншою характерною рисою чернігівського друкарства була багатомовність. Так, Іоанникій Ґалятовський писав твори українською та польською мовами, Дмитрій Туптало — українською і церковнослов'янською. На початку XVIII ст. друкарня видавала релігійні вірші чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича ("Алфавіт рифмами зложений...", 1705; "Богородице діво...", 1707; "Осм блажеств євангельських", 1709), а також здійснені ним переклади творів західноєвропейських авторів – Амброзія Мерліака ("Феатрон...", 1708), Бенедикта Гефтена ("Царскій путь Креста господня", 1709), Йогана Ґергарда ("Богомисліє", 1710 і 1711), Гієремії Дрекселя ("Іліотропіон", 1714). Після переведення Іоанна Максимовича в 1712 р. на митрополичу кафедру до Тобольська, де він і помер 1715 р., чернігівське книговидання втратило притаманну йому раніше орієнтацію на друкування творів сучасних авторів.

Починаючи з другого десятиріччя XVIII ст., указами російських властей 1720-1721 рр. роль Чернігівської друкарні, як і Київської, було зведено лише до тиражування виданих раніше богослужбових книг з викоріненням всіх українських особливостей правопису й мови.

У розділі **3 - Вплив друкованої книги на поширення української духовної культури XVI – XVIII ст. –** досліджено особливості поширення і використання української книжкової продукції в різних регіонах тогочасної України як матеріального носія цінностей духовної культури.

У підрозділі *3.1. – Книговидавничі контакти та співробітництво між друкарськими осередками* – зазначено, що активний книгообмін на українських землях значною мірою зумовлювався наявністю тісних книговидавничих контактів та співробітництва між окремими друкарськими осередками. Охарактеризовано книговидавничі контакти та способи співробітництва між окремими видавничими центрами на території України: обмін шрифтами, друкарськими майстрами, використання як зразків для передруків видань інших друкарень та ін. Наведено факти взаємовідносин на грунті видавничої діяльності між Києво-Печерською та Чернігівською, Кременецькою, Львівською братською, Унівською та Почаївською друкарнями, що свідчать про спільну видавничу діяльність друкарень, передусім православної Київської і уніатської Почаївської, для забезпечення потреб українського громадянства в книгах рідною мовою, заради чого між українськими видавничими осередками існувала єдність, незважаючи, на політичні кордони і релігійну ворожнечу.

У підрозділі *3.2. – Шляхи та форми поширення книжкової продукції, їх особливості в різних регіонах України* – охарактеризовано шляхи і форми поширення книжкової продукції – як спільні для всіх друкарських осередків, так і особливі для окремих із них. Типовими для більшості друкарень формами розповсюдження книжкової продукції були: торгівля книгами; видача «прикладок»

працівникам друкарні – форма розрахунку з ними у вигляді певної кількості новонадрукованих книг, відправлення книг у подарунок та ін. Деякі, особливо потужні видавничі осередки, вдавалися й до інших способів поширення видань. Так, для Києво-Печерської лаври характерним було забезпечення богослужбовою літературою церков у монастирських вотчинах та приписаних до лаври монастирях, виконання замовлень на друкарську продукцію, надання доброчинних книжкових пожертв бідним церквам і обителям. Поширенню на українських землях, передусім на Лівобережжі та Слобожанщині, книг печерського друку сприяла монополія друку і продажу книг Києво-Печерської лаври.

На основі аналізу різних джерел, передусім історико-статистичних описів єпархій, зроблено висновок про поширення книг Печерської друкарні на території Лівобережної України: у двох єпархіях – Чернігівській та Полтавській – за кількісними показниками вони впевнено поділяли перше місце з московськими виданнями, значно випереджаючи книжкове представництво Львова, Чернігова та інших видавничих центрів України й Росії. Набагато меншу, але все ж суттєву частку становили лаврські видання в «книжному фонді» Слобідської України.

У підрозділі *3.3. –Використання українських стародруків в богослужбовій практиці та науково-освітній діяльності* – виявлено сфери використання української книжкової продукції. Оскільки пріоритетними в репертуарі більшості українських друкарень були богослужбові видання, що видавалися у найбільших обсягах, то вони, відповідно, найактивніше використовувалися для церковних потреб. Такі книги часто мали подарункове оформлення – були оздоблені коштовними оправами і призначалися для презентів впливовим світським та духовним особам. Про широке використання книг у богослужбовій практиці свідчить їх відтворення в каталогах церковних і монастирських бібліотек. Оскільки друкарні, передусім Києво-Печерська та Почаївська і Чернігівська, видавали чимало книг проповідницького та повчального характеру, ними активно користувалися церковні діячі для підготовки проповідей. Документи свідчать про особливу популярність цих творів на західноукраїнських землях. Шкільних книги і підручники (букварі, азбуки, граматики, часословці), значне поширення яких спостерігається з другої половини XVII ст., широко залучалися до навчального процесу в Києво-Могилянській колегії-академії, Острозькій академії, Львівській братській школі, їх часто друкували на замовлення приватних осіб. Широке використання стародруків у богослужбовій та культурно-освітній діяльності засвідчують каталоги приватних книгозбірень українських церковних і світських діячів.

Доведено, що українська друкована книга другої половини XVI – XVIII століть відіграла велику роль як чинник націєтворення, етнозбереження та національної консолідації. Зокрема, історико-патріотичні твори Києво-Печерської друкарні вільного друку (XVII ст.) в умовах національно-визвольних змагань українського народу мали яскраво виражений національний характер, закликали до

єднання всіх українських земель і становили ідеологічну опору Української козацької держави. Книгами православних друкарень широко користувалися представники інших віросповідань. Видання друку Києво-Печерської лаври, поряд з творами інших потужних видавничих центрів України (Львова та Почаєва) відіграли надзвичайно важливу роль в національному, духовному та релігійному житті українців Галичини й Закарпаття.

Висновки

1. Аналіз історіографії та джерельної бази розвитку книжкової справи другої половини XVI – XVIII ст. в Україні та його ролі в розвитку, збереженні та успадкуванні української духовної культури дозволяє з'ясувати стан дослідження теми та її джерельне забезпечення для подальшого ґрунтовного дослідження цієї проблеми, зокрема, шляхів і форм поширення книжкової продукції окремо взятих видавничих осередків, а також особливостей міграцій стародруків в різних регіонах українських земель, в тому числі на території Правобережжя і Західної України, їх використання в богослужбовій практиці та науково-освітній діяльності як фактора спадкоємності духовної культури України.

2. У процесі дослідження з'ясовано, що книжкова справа в Україні другої половини XVI – XVIII ст. розвивалася у складних історико- культурних умовах. Відсутність державної підтримки, аграрний характер економіки України, низький (порівняно з країнами Західної та Центральної Європи) рівень освіти та науки зумовили відносну вузькість українського книжкового ринку. За таких обставин основним споживачем книжкової продукції в цей період була церква та миряни, які потребували задоволення своїх релігійних потреб. Зрозуміло, що в такій ситуації економічно рентабельним було видання переважно богослужбових книг та малоформатних псалтирів і молитовників для приватного користування.

3. Друкована книга XVI – XVIII ст.. українських друкарень відігравала важливу соціокультурну роль, оскільки виступала основною формою фіксації та трансляції досвіду, який забезпечував збереження і систематизацію знань з усіх галузей, а в наш час сприяє сучасній цивілізації відтворювати себе, розвивати науковий світогляд і науку, сучасні форми пізнання. Українські стародруки виконували богослужбову та релігійну, навчальну, просвітницьку, енциклопедичну, морально-повчальну функції. Особливе значення для духовного та наукового розвитку України мають видання Києво-Печерської лаври, серед них – енциклопедичне видання Памви Беринди «Лексикон слав'яноруський», філософський трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку», посібник з гомілетики Іоаникія Галятовського «Ключ розуменія» та інші.

4. У досліджуваний період в Україні діяли три найпотужніші видавничі центри – Київ, Почаїв та Львів. Саме їх продукція заповнювала український книжковий ринок. Лідером у поширенні книг на Лівобережній Україні була друкарня Києво-

Печерської лаври, що впевнено конкурувала з друкованими виданнями Росії. Відповідно, на землях Правобережжя та Західної України переважала книжкова продукція Почаєва та Львова.

5. При дослідженні шляхів, форм і особливостей поширення стародруків у різних регіонах України та їх використання у суспільстві визначено, що основним джерелом пізнання шляхів і форм поширення видань є покрайні записи на стародруках (маргіналії). З'ясовано особливості поширення стародруків в різних регіонах України. Зазначено, що з другої половини XVII ст. український книжковий ринок, у зв'язку з входженням українських земель до складу різних держав, поділяється на дві частини – Правобережну та Лівобережну Україну. Відзначено, що на території Правобережної України з Галичиною і Закарпаттям включно, пріоритетними були видання острозького друку і Львівської братської друкарні. Також на Галичині і Закарпатті у значній кількості зустрічаються книги друку Києво-Печерської лаври.

6. Книжкова продукція другої половини XVI – XVIII ст. має величезне національно-культурне значення. За умов, коли українська національна свідомість розвивалася в тісному зв'язку з свідомістю релігійною, саме релігійна література – філософська для вищих верств, проповідницька та житійна для міщан і селян – відігравала вирішальну роль у формуванні самосвідомості українського народу, духовного простору, кристалізації української національної ідентичності. В умовах, коли Києво-Печерська друкарня під тиском російської влади була позбавлена можливості видавати книги рідною мовою, традицію друку україномовних видань перейняла Почаївська друкарня.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1.Макарова М.В. Нові джерела до історії книжкової справи на Правобережній та Західній Україні у XVIII ст. // Вісник книжкової палати.- 2006.- № 8.- С. 38-39.

2. Макарова М.В. Стародруки Києво-Печерської лаври у церковних, монастирських і приватних бібліотек України: аналіз джерел дослідження // Питання культурології. Випуск 23: Зб.наук.праць / Київський національний університет культури і мистецтв.- 2007.- С. 52-56.

3.Макарова М.В. Вплив друкованої книги на поширення української духовної культури XVI – XVIII ст..// Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ. Випуск 8 / Київський національний університет культури і мистецтв.- К., 2007.- С. 222- 226.

4.Макарова М.В. Національно – культурне значення та використання стародруків Києво – Печерської лаври // Теоретичні та практичні питання

культурології: Зб.наук.ст..Вип.25,Ч.111./ Мелітопольський держ.пед.університет.- Мелітополь, 2008.- С. 101 – 105.

5.Макарова М.В. Роль лаврських стародруків у релігійному та духовному розвитку українського народу // Культура в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми: Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції.- К., 2008 .- С. 120 – 124.

Анотація

Макарова М.В. Друкована книга XVI – XVIII ст. як фактор спадкоємності духовної культури України – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата культурології за спеціальністю **26.00.01.- теорія та історія культури** Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2008.

В дисертації на основі комплексного аналізу опублікованих і нововиявлених архівних матеріалів та стародруків здійснено спробу виявити роль і значення друкарства в розвитку культури України другої половини XVI - XVIII ст. Розкрито історичні умови і тенденції розвитку українського книговидання дослідженого періоду. З'ясовано особливості друкарства на східноукраїнських і західноукраїнських землях. Визначено книговидавничі контакти та способи співробітництва між окремими видавничими центрами на території українських земель. Досліджено шляхи і форми поширення книжкової продукції та особливості міграцій стародруків на українських землях. З'ясовано особливості використання українських стародруків в богослужбовій практиці та науково-освітній діяльності, в тому числі серед церковнослужителів та населення інших віросповідань. Охарактеризовано значення друкарства для розвитку української культури другої половини XVI -XVIII ст.

Ключові слова: друкарство, друкована книга, лаврські друки, стародруки, духовна культура, книжкова справа, книжкова продукція, видавничі осередки.

Аннотация

Макарова М.В. Печатная книга XVI – XVIII ст. как фактор преемственности духовной культуры Украины – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата культурологии по специальности **26.00.01. – теория и история культуры** Киевский национальный университет культуры и искусств. – К., 2008.

В диссертации на основании комплексного анализа печатных и вновь выявленных архивных материаллов и старопечатных изданий показаны роль и значение книгопечатания в развитии украинской культуры XVI – XVIII ст.

Исследуя историографическую и источниковедческую базу работы, автор раскрывает общий анализ исследований в области развития книгопечатания на Украине XVI – XVIII ст., указывает на необходимость основательного исследования путей и форм распространения книжной продукции отдельных центров книгопечатания равно как и особенностей миграций старопечатных изданий в разных регионах, в том числе на территории Правобережья и Западной Украины, а также более глубокого освещения использования старопечатных изданий в богослужебной практике и научно-образовательной деятельности. Существующий комплекс печатных и архивных источников позволяет решить эту задачу и достичь цели поставленной диссертантом.

Во втором разделе – «Роль книгоиздательских центров на территории украинских земель в сохранности украинской духовной культуры » – освещаются общие исторические условия и тенденции развития книгопечатания во второй половине XVI -XVIII ст., дана общая характеристика типологии изданий, а также исследуются особенности книгоиздательской деятельности отдельных книгоиздательских центров на территории восточноукраинских и западноукраинских земель. Отмечается, что развитие книжного дела на Украине имело свою специфику и особенности, отличавшие его от аналогичных процессов в странах Западной и Центральной Европы, что объяснялось объективными условиями ее социально-экономического развития.

Основным потребителем книжной продукции в Украине была церковь, в связи с этим в исследуемое время большинство книг, выходивших в свет крупными партиями, – это книги религиозной тематики, прежде всего богослужебные книги, молитвинники и агиографическая литература.

Тематика старопечатных изданий и их жанровая классификация отображает общие тенденции развития украинской культуры ранне модерного времени. Не случайно первые издания в Украине имели литургическое, богословское и учебное предназначение.

В исследуемый исторический период на Украине существовали три наиболее мощные издательские центры – Киев, Почаев и Львов.

Лидирующие позиции в распространении книг на Левобережной Украине занимала типография Киево-Печерской лавры, продукция которой успешно конкурировала с печатными изданиями России. Соответственно, на Правобережье и в Западной Украине преобладала книжная продукция Почаева и Львова.

Книжные издания украинских типографий имели различные сферы использования. Кроме собственно богослужебной и религиозной, украинские старопечатные издания выполняли другие функции: учебную, проповедническую, энциклопедическую, морально-поучительную и т.п. Особенное значение для духовного и научного насследия Украины имели издания Киево-Печерской лавры.

Автор приходит к выводу, что украинская книгопечатная продукция второй половины XVI – XVIII ст. имеет огромное национально-культурное значение. В

условиях, когда украинское национальное сознание развивалось в тесной связи с религиозным сознанием, именно богослужебная литература, философская для высших слоев, проповедническая и житийная для мещан и крестьян играла решающую роль в формировании украинского духовного пространства, в кристаллизации национальной идентичности. В сложных политических обстоятельствах того времени, при отсутствии единого государства и реальной перспективе русификации, ополячивания и мадьяризации украинской культуры – книжная продукция Киева, Львова и Почаева сыграла решающую роль в дальнейшем формировании единого этнокультурного и национального пространства Украины.

Ключевые слова: книгопечатание, лаврские издания, старопечатные издания, духовная культура, книжное дело, книгопечатная продукция, издательские центры.

Summary

Makarova M.V. Printing book of XVI - XVIII cent as factor of succession spiritual culture of Ukrainian . – The Manuscript.

Dissertation for candidate's degree in speciality **26.00.01.** The Theory and History of Gulture. – Kyiv National University of Culture and Arts – Kyiv, 2008.

There was the attempt in the dissertation on the baze of complex analyze of publishing materials and newfounded archives as so as old books to appreciate the role and significance of printing in the development of Ukrainian culture in the second half of XVI - XVIII cent. The historical conditions and tendencies of development of Ukrainian book printing of the certain time are disclosed. The specialities of printing on the East and the West of Ukrainian lands are elucidated as so as the printing contacts and the modes of cooperation between the printing houses are defined. The ways and forms of publishing production and the peculiarities of migrations of old books in the church practice and scientific and educational activity are investigated. The significance of printing for the development of Ukrainian culture in the second half of XVI - XVIII cent. is characterized.

Key words: друкарство, друкована книга, лаврські друки, стародруки, духовна культура, книжкова справа, книжкова продукція, видавничі осередки.